

300 שנה ל'מעשה טוביה'

מאמר זה מבוסס על מהדורת ספר טוביה הרופא (מעשה טוביה), הוצאת באקל, ירושלים התשכ"ז.

■ הלנה פבילין PhD

מבוא

מאמר זה מציג את טוביה הרופא ואת ספרו, 'מעשה טוביה', שנדפס בעברית לפני כ-300 שנה בוונציה, איטליה. מן הסיפור האישי של טוביה ומשפחתו ניתן ללמוד על חיי היהודים ועל חייו של יהודי משכיל בראשית התקופה המודרנית. את ספרו מתאר טוביה כ'ספר רפואות לכל מיני תחלואים ומרעין בישין ל"ע, והוא נחוץ לכל אדם אף שאין לו יד בחכמת הרפואה'. הספר עוסק בתיאולוגיה, באסטרונומיה, במדע, ברפואה והיגיינה, בצמחי רפואה ועוד. מאמר זה יציג את דרכי הטיפול של טוביה הרופא במחלות נגיפיות שונות, וינסה לבחון אם הן עומדות במבחן הזמן.

קורות חייו של טוביה הכהן

טוביה בן משה הכהן (1652-1729), הידוע גם בשמות: טוביאס כוהן או טוביה כץ, היה רופא יהודי, בן למשפחת מלומדים, שחי ופעל באירופה, באימפריה העות'מאנית ובארץ ישראל. סבו, אלעזר כוהן, היגר מהעיר צפת שבארץ ישראל (אז חלק מהאימפריה העות'מאנית) לקרקוב שבפולין, שם למד רפואה. הוא השתקע בקאמיניץ פודולסק, שם עבד כרופא עד מותו. אביו, משה כוהן, רופא ורב, שימש כרב העיירה נארול במחוז ביאלסק שעל גבול אוקראינה. ב-1648, בתקופה הידועה בהיסטוריה היהודית כמאורעות ת"ח ות"ט*, נמלט משה כוהן מנארול שבמזרח אירופה והשתקע במץ שבצרפת, שם נולד טוביה. ב-1659, לאחר מותו, נשלחו בניו לקרקוב שבפולין, לקבל שם חינוך יהודי. בגיל 25 החליט טוביה ללמוד רפואה. בהתערבותו האישית של הנסיך-האלקטור הגרמני של ברנדנבורג, התקבלו טוביה וידידו גבריאל פליקס מברודי לאוניברסיטת פרנקפורט (שליד הנהר אודר) והיו לסטודנטים היהודים הראשונים שם, ובין הסטודנטים הראשונים בגרמניה בכלל. אבל בגלל אנטישמיות, השפלה ואפליה, הם עברו לאוניברסיטת פדואה שבאיטליה, בה למדו סטודנטים יהודים רבים מאיטליה, מרחבי אירופה ובעיקר מפולין. כאן פגש טוביה את מי שעתיד להיות פטרונו לאורך כל חייו, ד"ר סלומון קוניאן, שכעבור שנים אף הוציא לאור את 'מעשה טוביה' וכתב לו הקדמה מפורטת.

בקיץ 1683 קיבל טוביה תואר דוקטור לרפואה ולפילוסופיה מאוניברסיטת פדואה. זמן מה הוא עסק במקצועו בפולין ואחר כך עבר לאימפריה העות'מאנית - תחילה לאדריאנופול (כיום במערב טורקיה), בה שימש כרופא החצר של חמישה סולטנים עות'מאניים ברצף, ואחר כך עבר עם

אנשי החצר לקונסטנטינופול (היא קושטא, כיום איסטנבול). ב-1715 פרש טוביה מחצר הסולטן והגשים את חלומו: הוא השתקע בירושלים עיר הקודש וחי בה עד מותו ב-1729.

טוביה הכהן ידע עשר שפות: עברית, גרמנית, פולנית, צרפתית, ספרדית, איטלקית, לטינית, יוונית, טורקית וערבית, והכיר גם את התרבויות השונות. המעברים שלו מפולין לגרמניה ולאיטליה, לאימפריה העות'מאנית ולבסוף לירושלים, חייו ופעילותו המקצועית, מגלמים נוף תרבותי עצום ומגוון ביותר.

'מעשה טוביה'

'מעשה טוביה' נחשב כחיבור העברי המשפיע ביותר בספרות העברית המודרנית המוקדמת, בתחום המדעים בכלל ובתחום הרפואה בפרט. בספר איורים מדעיים ורפואיים בעלי חשיבות רבה. הספר נכתב בטורקיה ונשלם כנראה ב-1700. הוא הודפס לראשונה ב-1708 בוונציה ולאורך השנים במהדורות נוספות במקומות שונים, האחרון שבהם בירושלים, בשנת 1978. לא היה חיבור עברי אחר שעסק בעניינים מדעיים רפואיים ללא קשר ישיר להלכה, שזכה לקוראים ולמעריכים רבים כל כך.

'מעשה טוביה' מחולק לשני ספרים. הספר הראשון עוסק בתיאולוגיה ובידע מדעי כללי, הספר השני - ברפואה.

בספר הראשון (התיאולוגי) חמישה חלקים: 'עולם העליון' (מטפיזיקה), 'עולם האמצעי' (אסטרונומיה), 'עולם השפל' (גיאוגרפיה - 'עולם התחתון והוא כולל כל מה שמתחת לגלגל הירח'), 'עולם הקטן' (האדם) ו'סודי העולם' ('ארבעת היסודות: אוויר, אש, אדמה ומים).

בספר השני (הרפואי) שלושה עניינים עיקריים: 'ארץ החדשה' (אנטומיה-פיזיולוגיה), 'בית חדש' (פתולוגיה) ו'משמרת הבית' (רפואה מונעת וטיפול במחלות).

פרקים נוספים בספר זה הם:

'גן נעול', (הפרעות במערכת הרבייה הנשית), 'פרי בטן' (מחלות ילדים) ו'מעין תחום' (הפרעות במערכת הרבייה הגברית).

'פרדס רימונים' - רשימה של 41 צמחי מרפא זמינים, שמותיהם השונים, תכונותיהם הרפואיות והשימוש הרפואי בהם. ה'פרדס' שופע ציטוטים פואטיים ממקורות יהודיים על הצמחים השונים.

'ערוגות הבושם' - אינדקס צמחים ושמותיהם הנפוצים.

'מעשה טוביה' בנוי עפ"י החלוקה המסורתית, המתמודדת תחילה עם סוגיות מטפיזיות של העולם האלוהי, השמיים, כדור הארץ והמין האנושי, ובהמשך עם ענייני רפואה. הפרקים הראשונים על ההשגחה האלוהית, הקוסמוגרפיה, האסטרונומיה הקופרנית והאפשרות של עולמות כפולים וכו', מספקים כולם רקע רחב לחיבורים הביקורתיים בנושא רפואה, המופיעים בחלקו השני של הספר.

על פניו, ב'מעשה טוביה' ביקש טוביה הכהן להציג מידע רפואי כללי, חדשני, תמציתי ופשוט לרופאים ולמשכילים. אבל כתיבת הספר בשפה העברית מעידה על מטרה נוספת: להראות שרמתם המדעית של יהודים יכולה להשתוות לזו של בני עמים אחרים, ושגם יהודים מסוגלים לחבר חיבורים בעלי ערך, בדומה לפרסומים בשפות התרבות האירופיות.

הציטוטים הממצים של טוביה הרופא ממקורות עתיקים וחדשים, מתיאוריות סותרות ומפרוצדורות רפואיות של אסכולות מנוגדות, מראים כמה נרחב הוא תחום הרפואה וכמה קשה ונכבד הוא הניסיון לשלוט בו. 'מעשה טוביה' מיוחד באופן בו הוא מביא את הרפואה הכימית של פרצלזוס ואת יישומיה להישג ידם של קוראי העברית.

חומרי רפואה ב'מעשה טוביה'

רוב חומרי הרפואה הנזכרים ב'מעשה טוביה' הם צמחים (כ-70%), ומיעוטם תוצרים מן החי או מינרלים.

תוצרי החי מומלצים כחלק מן התזונה: בשר עגל, בשר צבי ועוד, דגים מיוחדים, ביצים ומוצרי חלב שונים. דבש תופס מקום בולט בתרופות מורכבות שונות, ומוזכרים גם חומרים בעלי תכונות רפואיות מובהקות יותר, כגון מושק (מופק מבלוטות ריח של אייל), קאנתריס (Cantharidis, זבוב ספרדי) וקסטור (Castor), מופק מבלוטות ריח של בונה).

בין המינרלים, חומצות גפריתיות ומלחים שונים מעוררים עניין מיוחד. רובם מגיעים מהרפואה הכימית המודרנית ומוסיפים דרכי טיפול חדשות. במרשמיו של טוביה מופיעים גם ברזל ובורקס - שניהם מינרלים בעלי שימוש רפואי מסורתי יותר. ברוב המרשמים לא מפורט אופן ההכנה של כל מרכיב - אולי משום שזהו תפקידו של הרוקח, אולי כדי למנוע שימוש שעלול להזיק, ואולי משום שספרים אחרים עסקו בכך.